

HISTORICAL SCIENCES

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

DOI: 10.15421/272104

УДК 94:622] (477.6) «1860/1890»

О. Б. Шляхов

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,
м. Дніпро, Україна*

ПІДПРИЄМЦІ ТА ПІДПРИЄМНИЦТВО У ГІРНИЧІЙ ПРОМИСЛОВОСТІ ДОНЕЦЬКОГО БАСЕЙНУ В ПОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД (1860–1890-ті рр.)

E-mail: alexshlyahov@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0752-4061>

Researcher ID Q - 8008 - 2017

Анотація. *Мета дослідження* – висвітлити особливості розгортання підприємницької діяльності в кам'яновугільній промисловості Донбасу протягом другої половини XIX ст. Використано *методи дослідження*: історико-генетичний, ретроспективний, діахронний. *Наукова новизна*: на основі широкого кола джерел охарактеризовано підприємницькі практики представників ділового світу Російської імперії в гірничій галузі Донецького басейну пореформеного періоду. *Основні результати*. Зазначено, що в пореформений період у вугільній промисловості Донбасу виникали десятки приватних підприємств та компаній, наживалися великі статки. Головними рисами гірничопромисловців, і перш за все представників технічної інтелігенції та купецтва, були висока енергія, обачливість у справах та наполегливість у досягненні мети. Водночас нестача капіталів, а також спеціальних знань обумовили той факт, що чимало шахтовласників регіону (переважно місцевих поміщиків) у своїх бізнесових практиках зазнавали краху, а їх підприємства діяли відносно короткий час. Наголошено, що значну роль у розбудові кам'яновугільної промисловості Донецького басейну в 90-ті рр. XIX ст. відіграв іноземний капітал. Звернуто увагу, що за національною ознакою серед гірничопромисловців Донбасу домінували росіяни. Разом з тим до видобутку вугілля в регіоні активно долучалися етнічні українці. При цьому більшість підприємців українського походження, які займалися бізнесом у гірничій галузі, за розмірами їх прибутків можна віднести до середньої (щорічний зиск від 2 до 10 тис. крб.) або дрібної (переважно селяни) буржуазії. Тип статті: описова.

Ключові слова: підприємницька діяльність, шахтовласники, Донецький басейн, кам'яновугільна промисловість.

O. B. Shliakhov

National University of Oles Honchar, Dnipro, Ukraine

ENTREPRENEURS AND ENTREPRENEURSHIP IN THE MINING INDUSTRY OF THE DONETSK BASIN IN THE POST-REFORM PERIOD (1860s–1890s)

Abstract. The Aim and the Subject of the Study. The purpose of the study is to highlight the features of the development of entrepreneurial activity in the coal industry of Donbass during the

second half of the XIX century. Research methods used: historical-genetic, retrospective, diachronic. Scientific novelty: on the basis of a wide range of sources the business practices of the representatives of the business world of the Russian Empire in the mining industry of the Donetsk basin of the post-reform period are characterized. Basic material and Results. It is noted that in the post-reform period in the coal industry of Donbass there were dozens of private enterprises and companies, large fortunes were made. The main features of the mining industry, and above all the representatives of the technical intelligentsia and merchants, were high energy, prudence and perseverance in achieving the goal. At the same time, the lack of capital, as well as special knowledge, led to the fact that many miners in the region (mostly local landowners) in their business practices collapsed, and their businesses operated for a relatively short time. It is emphasized that a significant role in the development of the coal industry of the Donetsk Basin in the 90s of the XIX c. played foreign capital. It is noted that the Russians dominated the Donbass mining industry on a national basis. At the same time, ethnic Ukrainians were actively involved in coal mining in the region. At the same time, most entrepreneurs of Ukrainian origin who were engaged in business in the mining industry, in terms of their profits can be attributed to the middle (annual profit from 2 to 10 thousand rubles) or small (mostly peasants) bourgeoisie. It is noted that the number of large joint-stock companies in the Donetsk Basin, in particular those operating with French, Belgian and British capital, in the late nineteenth century increased to 34. In many respects it was through their efforts that the production of raw materials increased almost sevenfold or by 600% during 1880–1894. At the same time, in the 1890s, there were 155 individual enterprises in the Donbass coal industry. Three of them were among the ten largest coal producers in the Donbass. These were the firms of P.O. Karpova, P.P. Rykovsky and A.V. Markov, whose annual coal production ranged from 8 to 10 million pods. Article type: descriptive.

Keywords: business activity, mine owners, Donetsk Basin, coal industry.

Вступ. Друга половина XIX ст. – це вкрай важливий період в історичному поступі українських земель у складі Російської імперії, коли українське суспільство в усіх сферах свого життя зазнавало відчутних змін та набувало нових цивілізаційних характеристик. Своєрідність цього періоду, зокрема, визначається розгортанням активної підприємницької діяльності. Як наголошував відомий американський економіст та історик О. Гершенкрон, «не можна не дивуватися швидкості, з якою в Росії XIX століття з'являлися підприємці» [7, с. 145]. Від себе додамо, що не може не вражати і той факт, що успішна бізнесова діяльність у пореформену добу здійснювалася за умов існування в суспільстві відверто антипідприємницьких поглядів, коли, власне, слово «підприємець» вважалося ледь не сварливим. Так або так, але після скасування в імперії Романових кріпацтва, в країні виникла численна підприємницька верства, при цьому формувався прошарок буржуазії, який сферою своїх бізнесових інтересів обирав кам'яновугільну галузь Донецького басейну. І це було цілком логічним, оскільки, як зазначав у 60-х рр. XIX ст. гірничий інженер Аполлон Мевіус, «Донецький кам'яновугільний басейн, обіймаючи в Катеринославській губернії та Землях Війська Донського простір біля 40 тис. квадратних верст..., сміливо можна вважати надійним підґрунтям майбутнього промислового добробуту південної Росії» [13]. Відповідно, науково важливим та актуальним видається розгляд питань, пов'язаних з особливостями та формами бізнесових практик у гірничій промисловості Півдня України в пореформений період.

Слід зазначити, що окремі аспекти цієї проблематики вже ставали предметом дослідження в українській історичній літературі. Перш за все в цьому плані треба згадати праці І. В. Довжука, В. В. Крутікова та Т. І. Лазанської [3; 10; 12]. Серед представників російської сучасної історіографії зазначене питання в тому чи іншому ступені висвітлювали А. С. Качалян та С. В. Кушнірук [9; 11]. Приділяли увагу підприємництву у вугільній промисловості Донбасу в другій половині XIX ст. і західні науковці – В. Блеквел, В. Пеетерс та А. Рібер [2; 18; 20]. Втім, не всі аспекти цієї проблематики вже дістали належне висвітлення.

Мета та предмет дослідження. Проаналізувати особливості розгортання підприємницької діяльності в кам'яновугільній промисловості Донбасу протягом другої половини XIX ст., висвітлити роль у цьому процесі етнічних українців, а також

дослідити стереотипи поглядів та соціальної поведінки основних груп буржуазії в гірничій галузі регіону.

Джерела. Для вирішення поставлених завдань залучено коло джерел, яке охоплює праці та спогади гірничих інженерів і підприємців О. А. Ауербаха, А. Ф. Мевіуса, О. І. Феніна, звіти царських урядовців щодо розвитку гірничодобувної галузі на Донбасі, труди 3'їздів гірничопромисловців півдня Росії, матеріали земської статистики та довідкові видання Катеринославської губернії модерного періоду. Зрештою, взяті разом ці джерела надають змогу відтворити достатньо повну картину підприємницьких практик у гірничій промисловості підросійської України в другій половині XIX ст.

Основний матеріал та результати. Слід зазначити, що більш-менш регулярний видобуток вугілля у Донецькому басейні і, відповідно, формування прошарку гірничопромисловців починається в 60-х рр. XIX ст. У цей час до видобутку сировини в регіоні вдаються окремі дідачі, у тому числі етнічні українці. Адже місцеві землевласники «цілковито перебували під враженням додаткового прибутку, який невідомо звідки їм дістався від кам'яновугільної справи» [6, т. 1, с. 121]. Тож у перше пореформене десятиліття господарями шахт на Донбасі стають українці А. Милорадович, В. Рутченко, І. Голуб, О. Булацель, росіяни – П. Смолянінов, М. Нестерова та Масленников, серби – Г. В. Депрародович та Штерич.

Однак у цей період гірнича діяльність у Катеринославській губернії обмежувалася порівняно невеликим видобутком кам'яного вугілля, причому переважно у тих місцях, де його виходи на поверхню чітко вказували на наявність покладів і таким чином давали можливість неглибокими шахтами, «від 7 до 20 сажень, за мінімальних витрат і без усілякого ризику вести роботи для задоволення вельми незначних, за невеликим виключенням, місцевих потреб» [15, с. 20]. Адже більшість тогочасних вуглепромисловців, як зазначали сучасники, бралися «за справу, не будучи знайомі з умовами її ведення, причому, за край обмежених коштів» [17, с. 238]. Відповідно, щорічний видобуток вугілля у поміщика Масленникова в 1866 р. становив всього 50 тис. пудів, у В. Рутченка – 145 тис. пуд., у П. Смолянінова – 145 тис. пуд., у М. Нестерової – 180 тис. пуд. [6, т. 1, с. 123]. Частину видобутого вугілля згадані шахтовласники продавали на місці німецьким колоністам, а інше відправляли на продаж до міст Півдня України – в Єлисаветград, Верхньодніпровськ, Нікополь, Каховку.

Водночас дрібним вугільним промислом на власній землі займалися місцеві селяни. На їх шахтах видобуток вугілля здійснювався вручну, без усіляких механічних засобів. З цього приводу Луганський гірничий начальник І. Фелькнер зазначав: «Переважаючий засіб розробки вугільних пластів на півдні Росії є засіб мужицький», який вирізняється крайньою примітивністю. Зрештою, на середину 1860-х рр. частка видобутку вугілля в Донецькому басейні, яка припадала на селян, складала 15–17 % [10, с. 32]. Отже, можна стверджувати, що розвиток підприємництва у гірничій галузі регіону у перше пореформене десятиліття перебував ще в зародковому стані.

Таке становище вважали неприйнятним багато тогочасних фахівців, наголошуючи на необхідності «розбуркати підприємливість наших капіталістів, яка ще дрімає» [13]. Зокрема, прагнучи зацікавити заповзятливих людей імперії можливістю отримати значний прибуток від видобутку вугілля, гірничий інженер А. Ф. Мевіус у 1867 р. підкреслював у своїй праці: «Собівартість вугілля повинна бути на місці видобутку не більше 3,5 коп. за пуд, а тому його можна буде продавати по 4 коп. і, відповідно, мати чистого прибутку 15 тис. крб., або 14,3 % на оборотний капітал» [13].

Зрештою, після побудови в 1869 р. Курсько-Харківсько-Азовської залізниці, становище із розгортанням бізнесу у кам'яновугільній промисловості докорінно змінилося. Місцеві землевласники (та й не лише вони) небезпідставно розраховували на суттєве поліпшення ринкової кон'юнктури, тобто на значне підвищення попиту на паливо, а відповідно – і ціни на нього. Дійсно, в 1870 р. на вищезгаданій залізниці за вугілля почали сплачували чималі гроші – 18 коп. за пуд. Аналогічне становище спостерігалось і на інших магістралях. Так, на Лозово-Севастопольській залізниці

в 1872 р. за пуд. палива платили по 17 коп. [6, т. 1, с. 176]. За таких умов багато хто із заповзятливих осіб прагнув, не докладаючи великих зусиль, швидко розбагатіти. Тож своєрідна вугільна лихоманка охопила тоді представників різних верств та станів тогочасного суспільства, зокрема дворян та чиновників, які були вихідцями з центральних російських губерній, з Петербурга та Москви. Наочну картину такого становища яскраво відобразив у своїх спогадах той же А. Мевіус, який зазначав: «Зрідка керуючись точними попередніми дослідженнями, не рахуючись з місцевими особливостями країни і сподіваючись на нечувані блага від запроєктованої тоді ще тільки Азовської магістралі – до нас на південь злетілося багато метеликів-підприємців, хто зі своїми, а хто і з чужими капіталами, і кинулись з азартом у вугільну справу» [14].

При цьому сучасники звертали увагу на те, що підприємницька діяльність у регіоні почала набувати спекулятивного характеру. Приміром, Грушевський рудник, як зазначав гірничий інженер І. Фелькнер, являв собою «не правильний промисел», який доставляв товар за більш або менш певну ціну, «а величезний базар, де суперництво дійшло до меж пристрасті, і жадання швидкого збагачення вибачало будь-який вчинок», підкреслюючи при цьому, що на «Грушівці до такого ступеня вкоренилася система неустойок, що господарі, продавши вугілля одній особі, не соромляться уступити його іншому, якщо він дасть ціну вище» [6, т. 1, с. 115]. Отже, не випадково представники англо-американської історіографії констатували у своїх працях, що «часовий горизонт» підприємців Російської імперії в той період був «вельми обмежений, а рівень їх комерційної чесності – жахливо низький» [7, с. 249].

Так або так, але видобуток вугілля на Донбасі в 1870-х рр. набуває промислових масштабів, стає регулярним та постійним. Тим паче, що тепер він здійснювався з більшої глибини, а отже вугілля, як наголошували сучасники, «виймалося кращої якості – кускове, а не те дрібне, землисте вугілля..., яке до цього часу так псувало репутацію Донецького кам'яновугільного кряжу» [8, с. 40]. Крім того, організуючі гірничі роботи, підприємці вже не задовольнялися «випадковими штейгерами, які недовчилися», а примушені були наймати фахівців своєї справи – добре підготовлених гірничих інженерів. Відповідно, і донецьке вугілля, яке до початку 1870-х рр. мало доволі обмежений район збуту, в 1874 р. вже мало «склади в Тулі та Москві... і вже другий рік як остаточно замінило в Таганрозі та Ростові на Дону англійське вугілля» [8, с. 39].

Додамо, що у вугільній галузі регіону на початку 1870-х рр. розпочали діяльність великі компанії, на кшталт французького «Гірничого і Промислового товариства на півдні Росії» з капіталом у 20 млн франків або Новоросійського товариства кам'яновугільного, залізоробного та рейкового виробництва, створеного на англійські кошти британцем Дж. Юзом. Відповідно в цей час почали функціонувати Юзівський, Корсунський та Кураховський рудники, на яких видобуток вугілля був поставлений «на велику капіталістичну ногу», тобто здійснювався з використанням новітніх технологій і за наявності в їх власників чималих коштів.

Важливо також згадати, що в 1874 р. великими шахтовласниками Донбасу було створено їх координуючий орган – З'їзди гірничопромисловців півдня Росії. Впливовим членом цієї організації, а згодом і одним з найбільш успішних підприємців того часу став етнічний німець, колишній доктор Луганського чавуноливарного заводу А. В. Шейерман. Останній в 1872 р. орендував терміном на 10 років Петровський рудник, який знаходився на землі селян Щербинівських хуторів Бахмутського повіту. При цьому сучасники неодноразово зазначали «практичну та розумну постановку справи» А. Шейерманом, його «спритні комерційні прийоми та діяльність», наголошуючи, що він був «справжнім керівником та рушієм всієї справи» [8, с. 44, 50]. Наприкінці 1880-х рр. щорічна виробнича потужність його рудника вже сягала 2750 тис. пуд. на рік.

Проте заняття вугільним бізнесом далеко не в усіх йшло добре. Оскільки про видобуток корисних копалин більшість тогочасних підприємців не мали жодного розуміння, вони були вимушені віддавати вугільну справу до рук різного роду управляючих, при цьому інколи не дуже сумлінних осіб, які, як наголошувало місцеве

друковане видання, «з одного боку, розорили своїх довірительів, а з іншого – страшенно експлуатували робітників на шкоду власне справі» [4, с. 147]. В підсумку квапливість, з якою багато хто кидався на приманку швидкої та легкої наживи, призводила до того, що, витративши чималі гроші на розвідку та придбання землі, новоявлені гірничопромисловці відкривали лише тонкий та неякісний шар вугілля, розробляти який не становило жодної вигоди.

Так, розвідки в маєтку землевласника А. М. Добросельського обійшлися в 6 тис. крб., але в підсумку видобуток вугілля йому так і не вдалося налагодити. У свою чергу, в садибі поміщика М. М. Котляревського вугілля в 1874 р. було знайдено, однак поганої якості. А в помісті С. І. Рутченка в 1877 р. навіть відкрили шахту, але в 1878 р. унаслідок її малої прибутковості копальню вимушені були закрити [21, с. 253–254]. У свою чергу, земля в Софієвці Бахмутського повіту, яка перебувала у власності поміщиків Раєвських, була взята у 36-річну оренду французьким підданим Траншером та таємним радником А. С. Енгельгардом. Однак, як зазначалося у звіті урядового чиновника в 1874 р., «не зважаючи на багатство вугільних покладів..., панам Траншеру та Енгельгарду, за усіх їх старань, не вдалося до цього часу знайти капіталістів для початку експлуатації у широких розмірах, і крім значних (до 95 тис. крб.) витрат на підготовчі роботи, вони сплатили вже власникам до 55 тис. крб. однієї орендної платні, все в очікуванні [побудови] Донецької магістралі» [8, с. 90]. Тож згодом бізнес цих підприємців у вугільній галузі зазнав остаточного краху.

Далеко не завжди успіх очікував навіть тих ділових людей, які об'єднували капітали, створюючи акціонерні компанії або товариства. Так, у 1871 р. було організовано компанію, яка для організації видобутку вугілля, терміном на 36 років орендувала землю у Селезньовці та Малій Михайлівці Слов'яносербського повіту, що належала графині Гендріковій. Це товариство було створено представниками столичної аристократії графом Ностицем та князем Білосельським-Білозерським, військовими – генералом Гейнсом та полковником Золотарьовим, а також петербурзькими професорами Вишнеградським і Меллером. Зрештою компанією були проведені геологорозвідувальні роботи, придбані вуглепідйомна та водовідливна машини, із розрахунку, щоб у 1873 р. видобуток палива сягнув 2 млн пуд. Однак, не маючи можливостей здійснювати і надалі великі витрати на влаштування рудника (адже останні вже складали 120 тис. крб.), а також не дочекавшись проведення поблизу рудника залізниці, Селезньовська компанія в середині 1870-х рр. припинила свою діяльність [8, с. 88].

Згодом на матеріальному становищі багатьох гірничопромисловців позначився і факт падіння ринкових цін на паливо. Позаяк в умовах, коли на споживчий ринок надходило все більше і більше вугілля, вартість останнього в середині 1870-х рр. відчутно зменшується. Зокрема, на Курсько-Харківсько-Азовській залізниці в 1876 р. за пуд вугілля вже платили по 9 коп., а на Лозово-Севастопольській – по 11 коп. У результаті тогочасна громадська думка імперії почала ставитися до вугільних підприємств «не лише з великою обережністю, але навіть з недовірою». За таких умов багато хто із землевласників Донецького басейну факт свого володіння корисними копалинами надалі все більше використовував для отримання прибутку від діяльності на їх землі гірничодобувних підприємств, перетворюючись таким чином на своєрідних рантьє. Так, за статистичними даними по Слов'яносербському повіту Катеринославщини (йдеться про 1880-ті рр.), лише чотири шахтовласники здійснювали видобуток палива у власних володіннях, тоді як інші 12 рудників були розташовані на орендованій землі.

Кам'яновугільна діяльність знов активізувалася після побудови Донецької та Катерининської залізниць наприкінці 1870-х – на початку 1880-х рр. Адже тепер відправку вугілля можна було здійснювати з 26 місцевих залізничних станцій. А отже, шахтовласники, біля рудників яких проходила залізниця, тепер а рїгїї отримували перевагу у своїх бізнесових практиках. Зокрема, в цей час пошуки вугілля було розпочато в маєтках княгині Кудашової та Є. М. Раєвської, а також у садибах поміщиків Д. І. Роговського та І. В. Познякова у Бахмутському повіті Катеринославщини [21, с. 254]. Згадаємо також випадок, коли просто на дворі маєтку поміщика В. С. Соколова,

який знаходилася в одному з центрів вугільної промисловості, на станції Варваропольє Слов'яносербського повіту, було знайдено «чудові виходи вугілля». В підсумку це примусило господаря, юриста за фахом, теж зайнятися підприємництвом у вугільній справі [5, с. 136].

Врешті-решт, на середину 1880-х рр. вугілля вже видобувалося на 23 рудниках Бахмутського повіту, які належали 22 приватним гірничопромисловим підприємствам. Серед останніх нараховувалося вісім компанійських фірм, зокрема С. Д. Пшеничного і К°, Я. І. Древицького і К°, П. В. Шевченка і К°, А. Е. Кузнецова і К°, а також діяв торговельний дім купців Іванова та Гінзбурга, які володіли Лисичанським рудником [21, с. 295]. Крім того, тут існувало 13 достатньо великих індивідуальних підприємств (А. А. Домбровського, А. М. Жуковського, А. Х. Іванова, П. О. Карпова, І. Г. Ковальського, княгині Е. І. Кудашової, Д. В. Мандрикіної, Е. А. Нестерової, Ф. І. Попова, Д. І. Роговського, Л. П. Успенського, А. В. Шейермана та Р. Ф. Шахової) [21, с. 258–264].

Отже, можна побачити, що за національною ознакою більшість з цих вуглепромисловців були росіянами або поляками. Також звернемо увагу, що до гірничопромислової діяльності в цей період активно долучалися жінки, адже останні складали приблизно третину всіх одноосібних шахтовласників повіту. При цьому серед індивідуальних підприємств у Бахмутському повіті станом на 1884 р. найбільшими були: Петровський рудник А. В. Шейермана, де щорічний видобуток вугілля становив 1700 тис. пуд., Нестеровський рудник поміщиці Є. А. Нестерової (видобуток 1300 тис. пуд.), Олександрівська копь А. Х. Іванова та Миколаївська копь Л. П. Успенського. Інші приватні рудники були меншими за розмірами. Зокрема, у копальнях П. О. Карпова, Д. В. Мандрикіної та Ф. І. Попова щорічно в середньому видобувалося 780 тис. пуд. [21, с. 300, 304]. Водночас у Слов'яносербському повіті на середину 1880-х рр. діяло 24 приватновласницьких рудника, з яких два належали повним товариствам, чотири – товариствам на вірі, сім – компаніям та одинадцять – окремим особам [22, с. 309, 330]. Зокрема, купцем 1-ї гільдії, українцем О. К. Алчевським у 1879 р. в Слов'яносербському повіті було засновано Олексіївське гірничопромислове товариство із статутним капіталом 2 млн крб.

Загалом же у гірничій галузі Катеринославської губернії наприкінці 1880-х рр. існувало 10 акціонерних компаній та товариств, а також діяло 22 достатньо великі одноосібні підприємства. Характеризуючи їх діяльність, автори «Памятной книжки Екатеринославской губернии» (1889 р.) зазначали: «Діяльність приватних підприємців з часом стала все більш зміцнюватися і збільшуватися і зараз між ними зустрічається дуже багато промисловців, які завдячуючи своєму досвіду та енергії змогли досягнути задовільних результатів. З числа цих приватних підприємців... найбільш відомими є: Шейерман, Золотарьов, Першин, Алчевський, Карпов, Успенський та ін. У всіх цих солідних підприємців, які мають кошти для необхідних витрат для найму штейгерів, машиністів, на влаштування машин та інших засобів, за наявності яких тільки й можливо досягнути задовільних результатів, вугільна справа здійснюється правильно та безперервно» [17, с. 244].

Таким чином, у 80-х рр. XIX ст. формується якісно новий прошарок вуглепромисловців. Ці ділки вже мали кращу фахову підготовку, ніж їх попередники, і володіли більшими коштами. Крім того, у заняттях підприємництвом вони виявляли більше заповзятливості та ділової ініціативи. Приклад такого успішного ведення справ наочно демонстрував маршалок дворянства Бахмутського повіту, дійсний статський радник П. О. Карпов. Свої бізнесові практики у вугільній справі він розпочав ще в 1876 р. Здійснивши за допомогою гірничого інженера О. А. Ауербаха розвідувальні роботи в своєму маєтку, П. Карпов у підсумку організував достатньо прибуткове гірниче підприємство. Як згадував О. Ауербах, «так як вугілля карповського рудника належало до кращого вугілля Донецького басейну, то Карпов без складнощів знаходив збут, за добру ціну, своєму вугіллю і отримував від своїх рудників великі доходи, які рік від року зростали» [1, т. 138, с. 472]. Тож у 1888 р. на його копальнях вже видобувалося

1,2 млн пуд. вугілля. Зрештою П. Карпов, у власності якого перебував Вознесенський рудник, став одним з найбільших вуглепромисловців Донецького басейну.

Разом з тим треба зазначити, що протягом лише п'яти років (від 1884 до 1889 р.) склад шахтовласників Донецького Басейну, які створювали одноосібні підприємства, змінився майже наполовину. Тож можемо констатувати, що значна частина гірничопромислових фірм функціонувала тоді досить короткий час. Зокрема, з 24 приватновласницьких рудників Слов'яносербського повіту половина розпочала свою діяльність тільки на початку 1880-х рр., 10 – виникли наприкінці 1870-х, і лише одне підприємство діяло від 60-х рр. XIX ст. Отже, постійна зміна власників вугільних копалень свідчила про хиткість багатьох приватних підприємств, які вдавалися до організації бізнесу в кам'яновугільній галузі Донбасу. Останнє спричиняла жорстка конкурентна боротьба між шахтовласниками, проблеми зі збутом продукції («кожний рудник, заручившись місцем збуту, намагається зберегти його за собою будь-якими зусиллями, і зберігає його як якусь священну таємницю» [22, с. 399], – підкреслювали сучасники), а також недостатніми можливостями залізниць із вивозу вугілля на ринки країни. Крім того, як зазначав у своїх спогадах підприємець О. Ауербах, «більшість рудників страждала від нестачі робітників» [1, т. 140, с. 552]. У свою чергу, це пояснювалося «пасивним ставленням» вуглепромисловців до становища своєї робітничої сили [17, с. 241].

Всі ці проблеми ще більше загострила економічна криза 1888 р., коли суттєве падіння цін на пальне (до 4,5 коп. за пуд.) призвело до нової хвилі банкрутств і, відповідно, коли чимало шахтовласників (і не лише дрібних) розорилися. Вищезгадане, зокрема, стосується представників титулованого дворянства, які не володіли необхідними навичками та досвідом для підприємницької діяльності в гірничій справі. Відповідно їх шахти в цей період часто припиняли свою діяльність. Зокрема, така доля спіткала Сабовський рудник графа Доррера, вугільне підприємство княгині Е. І. Кудашової або копальні княгинь М. А. та С. А. Долгоруких. При цьому зазначимо, що у княгині М. А. Долгорукої шахти досить активно працювали в другій половині 1870-х рр. Утім, згодом бізнесові справи цієї підприємниці стали погіршуватися. Як зазначали земські діячі регіону, «було велике підприємство, але заплутано управляючим, який ледь не довів власницю до розорення; тому і справа припинена» [21, с.270]. У свою чергу, копальня княгині С. А. Долгорукої в с. Софієвка Бахмутського повіту була залита водою. Видобуток вугілля у 80-х рр. XIX ст. припинили також шахти поміщиків М. С. Трифановського, Н. А. Терещенка та Ф. В. Груббе. А в поміщиці М. М. Расвської, за повідомленням сучасників, «шахти та побудови розвалилися та не працюють» [21, с. 270]. У підсумку частка поміщиків у складі підприємницького загалу у вугільній галузі Донецького басейну, за даними В. В. Кругікова, зменшилася від 39 % у 1882 р. до 25 % у 1894 р. [10, с. 34].

З іншого боку, до підприємницької діяльності на початку 1890-х рр. почали активно долучатися представники технічної інтелігенції країни, гірничі інженери та інженери шляхів сполучення – росіяни, поляки, німці, які спочатку виконували управлінські функції на підприємствах гірничої галузі регіону, згодом нерідко перетворювалися на повноцінних хазяїв шахт чи рудників, власників пакетів акцій акціонерних товариств, що діяли на Донбасі. Зазначене, зокрема, стосується гірничого інженера О. І. Феніна, сина поміщика Бахмутського повіту Катеринославської губернії. Опісля закінчення Петербурзького гірничого інституту він у 1889 р. почав працювати помічником інженера на шахті № 19 Французької вугільної компанії біля Юзівки. Потім до 1895 р. був управляючим Вознесенським рудником П. А. Карпова. Згодом працював у Російсько-Бельгійському металургійному товаристві, керуючи будівництвом і експлуатацією великого Веровського рудника [5, с. 89–90]. В 1907 р. О. І. Фенін став заступником голови ради З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії, а водночас почав займатися власним бізнесом. Швидко розбагатівши на поставках палива до Москви, О. І. Фенін незабаром перетворився на справжнього мільйонера.

Серед гірничих інженерів, які на межі XIX–XX ст. стали власниками рудників на Донбасі, також можна згадати П. І. Іванова, поляків К. Л. Мсциховського та Й. А. Крживицького або німця Е. О. Штедінга. Зрештою, як зазначав у своїх спогадах той же О. І. Фенін, «інженери Донецького басейну багато в чому замінили у нас поміщика-землевласника, який тоді майже зник» [5, с. 121].

Продовжував здійснюватися в цей час і селянський промисел з видобутку вугілля. Зокрема, у Бахмутському повіті станом на 1886 р. діяло 90 дрібних селянських шахт, з яких 7 належали селянським родинам, а 83 – селянським артільям [4, с. 149]. У свою чергу, в Слово'яносербському повіті на середину 1880-х рр. функціонувала 21 селянська шахта, а кількість дрібних шахтовласників-селян (кожна артіль зазвичай нараховувала 4–5 працівників) «сягала біля півтисячі осіб» [22, с. 419]. Враховуючи, що за даними Катеринославського земства 93,9 % корінного населення Бахмутського повіту «складали малороси» [16, с. 247, 250], є всі підстави стверджувати, що переважну більшість таких шахтовласників-селян Катеринославщини становили тоді саме етнічні українці.

Утім, частка селянських шахт у видобутку вугілля на Донбасі дорівнювала в той період лише 3%. При цьому своє вугілля селяни збували на місцеві заводи та на залізниці, або продавали «баринам-євреям» по 40 коп. за чверть пуда, яке останніми реалізовувалося на залізничних станціях Микитівка та Щербівівка «для відправки в Київ, Харків, Катеринослав, Херсон, Одесу та інші південні міста по 80 коп. та 1 крб. за чверть» [21, с. 308]. Таким чином, зиск подібних перекупників становив від 100 до 150 %. Зрештою, загальна бідність та малограмотність перешкождала долученню селянства до організації великих капіталістичних підприємств. Виняток в цьому плані становив лише колишній кріпак (згодом купець), українець Я. І. Древицький, який, створивши в 1879 р. акціонерну компанію, незабаром перетворився на великого і успішного гірничопромисловця.

Проте в 90-х рр. XIX ст. більшість копалень у регіоні все ж перейшли у власність репрезентантів іноземного капіталу, а також акціонерних товариств, створених за участі інвесторів з Франції, Бельгії, Німеччини та Великої Британії. Така зацікавленість іноземних підприємців в організації свого бізнесу в Донецькому басейні пояснювалася тим, що царизм від початку 1890-х рр. проводив жорстку протекціоністську політику. Вартість мита на імпорт іноземного вугілля зросла вдвічі – до 4 коп. за пуд. (пізніше – до 6 коп.). У результаті в середині 1890-х рр. за собівартості видобутку одного пуда донецького вугілля в 4–5 коп., воно продавалося в Одесі по 15 коп., хоча англійське та сілезьке вугілля було значно дешевшим. А у 1899 р. ціна вугілля на ринку імперії сягнула 23–24 коп. Таким чином, ввозити сюди капітали стало надзвичайно вигідно. Тож у період економічного піднесення 1893–1899-х рр. бізнесмени Західної Європи, спокушаючись високими цінами на вугілля та розраховуючи на їх постійність, вдалися до утворення цілої низки гірничопромислових товариств та компаній в Донецькому басейні. При цьому французькі, бельгійські та англійські інвестори або закладали на Донбасі нові шахти, або (що частіше мало місце) орендували чи купували у місцевих землевласників вже діючі рудники.

Серед акціонерних компаній, організованих у 1890-х рр. у вугільній галузі Донбасу на французьких капіталах, згадаємо Катерининське Гірничопромислове товариство, яке було засновано графом К. К. Браницьким та французькими підприємцями А. Бурозом і Р. Дювалем у 1896 р. Потужним гравцем на вугільному ринку Півдня України залишалося французьке «Гірниче і Промислове товариство на півдні Росії», але в 1898 р. на зміну йому прийшло Рутченківське гірничопромислове товариство з основним капіталом 18,5 млн франків, переважна частина акцій якого належала Генеральному Банку в Парижі.

У свою чергу, низка гірничих підприємств утворилася в цей час на бельгійських капіталах. До останніх належало Прохорівське кам'яновугільних копій товариство (створене в 1895 р.), у власності якого перебували Богодухівський та Яковлевський рудники, викуплені в їх попередніх власників – купців І. Прохорова і Я. Древицького. Вкажемо і на Алмазне кам'яновугільне анонімне товариство, яке

заснували бельгійські ділки барон Ф. де Макар та А. Грейнер у 1896 р., а також акціонерне товариство Риковські кам'яновугільні копальні, створене в 1898 р. Ще однією компанією, організованою на бельгійських коштах у Донецькому басейні, було товариство Варваропільських кам'яновугільних копалень, яке в 1896 р. придбало у місцевого власника А. П. Четчікова дві шахти. Наприкінці XIX ст. свою діяльність у регіоні розгорнула і англійська компанія «Товариство руських кам'яновугільних копалень», яка придбала в 1899 р. біля станції Алмазної Слов'яносербського повіту Максимовський рудник. Правління Товариства перебувало в Лондоні, а його повноважним представником на Донбасі, так званим «відповідальним агентом», став гірничий інженер О. І. Фенін.

У підсумку саме ці компанії наприкінці XIX ст. стали основними гравцями на вугільному ринку імперії, видобуваючи на своїх рудниках щорічно мільйони пудів сировини. Багато в чому саме їх зусиллями виробництво вугілля протягом 1880–1894 рр. збільшилося в Донецькому басейні майже в 7 разів, або на 600 % [19, с. 73]. Загалом же станом на 1897 р. кількість акціонерних компаній та товариств у кам'яновугільній промисловості Донбасу зросла до 34 [23, с. 34–40]. Зрештою, подібні підприємницькі об'єднання розглядалися представниками ділових кіл в якості найзручнішої форми для мобілізації вільних приватних капіталів на ринку для здійснення масштабних виробничих проєктів. Позаяк вартість землі на Донбасі з покладами вугілля на початку 1890-х рр. зросла до 250–400 крб. за дес., а для побудови великої копальні треба було мати у своєму розпорядженні ділянку розмірами до 1 тис. дес. Крім того, обладнання шахти на 12–15 млн пудів щорічного видобутку коштувало, за підрахунками тогочасних фахівців, від 500 до 700 тис. крб. [19, с. 76, 87]. Зрозуміло, що такі витрати переважна більшість одноосібних шахтовласників не могла собі дозволити.

Втім, наприкінці XIX ст. фактор індивідуального підприємництва у гірничій галузі Донбасу все ж не втратив свого значення. Більше того, кількість одноосібних шахтовласників у цей час помітно зростало. Останнє пояснювалося тим, що в умовах форсованої індустріалізації, коли на Півдні України будувалися десятки великих металургійних та машинобудівних підприємств, споживчий ринок вимагав все більшої кількості палива. А отже, і ціни на нього відчутно зросли – до 20–30 коп. за пуд (за собівартості видобутку 4–5 коп. за пуд.). Відповідно, у гірничій промисловості Донецького басейну в 1890-х рр. знов розпочався «кам'яновугільний ажіотаж». З цього приводу катеринославський губернатор П. Д. Святополк-Мирський зазначав у своєму звіті у Петербург: «Промисловий клас захоплюється ризикованими заходами в надії на великі прибутки, – і ці надії часто виправдовуються: завдяки відкриттю залізної руди, вугілля ... та інших покладів: вчорашній бідняк сьогодні стає заможною людиною, а інколи і великим багатієм» [24, с. 4]. Тож наприкінці XIX ст. у кам'яновугільній промисловості Донбасу вже діяло 155 одноосібних підприємств. При цьому три з них входили до десятки найбільших виробників вугілля на Донбасі. Це були фірми етнічних росіян – П. О. Карпова (річний видобуток вугілля у 1897 р. становив 10 млн 789 тис. пуд.), П. П. і П. І. Риковських (видобуток 10 млн 413 тис. пуд.) та А. В. Маркова (видобуток 8 млн 746 тис. пуд.) [23, с. 34–40].

Наведена інформація також свідчить про відчутну перевагу етнічних росіян у складі шахтовласників Донбасу. За нашими підрахунками, які були зроблені на підставі матеріалів XXII з'їзду гірничопромисловців півдня Росії 1897 р., останні складали більше половини (52–54 %) всіх одноосібних підприємців у гірничій галузі регіону. Водночас частка етнічних українців становила тут приблизно 13 %. До того ж їх приватні підприємства зазвичай були незначними за обсягами виробництва, позаяк обмеженість фінансових ресурсів ставала вагомою перешкодою в їхніх бізнесових практиках. Утім, серед їх підприємств все ж можна виокремити фірми О. М. Зарудного (видобуток вугілля складав 589 тис. пуд.), Панасенка (видобуток 441 тис. пуд.) або І. Я. Древицького (видобуток 366 тис. пуд.). У свою чергу, питома вага єврейського елемента серед шахтовласників Донецького басейну, за нашими даними, дорівнювала в той час 20–22 %. При цьому до найбільших постачальників вугілля належали

підприємства Л. Кацмана (видобуток складав 647 тис. пуд.) та Уманського (видобуток – 571 тис. пуд.).

Додамо, що наприкінці XIX ст. серед власників гірничопромислових підприємств суттєво скоротилося представництво жінок. Частка останніх у цей період (за підрахунками автора) становила лише 2,6 %. У свою чергу, це пояснювалося зменшенням ролі землевласників-дворян у розвитку підприємництва у вугільній галузі Донбасу.

Висновки. Таким чином, у пореформений період у вугільній промисловості Донецького басейну із запаморочливою швидкістю виникали нові підприємства та компанії, наживалися великі статки, а лицарі початкового нагромадження капіталів будь-якими засобами намагалися отримати великі прибутки. При цьому головними рисами частини гірничопромисловців, і перш за все представників технічної інтелігенції та купецтва, були висока енергія та обачливість у справах, чіпкий розум та наполегливість у досягненні мети. Водночас нестача капіталів, а також спеціальних знань обумовили той факт, що чимало шахтовласників регіону (переважно місцевих поміщиків) у своїх бізнесових практиках часто зазнавали краху, а їх підприємства діяли відносно короткий час. Натомість значну роль у розбудові кам'яновугільної промисловості Донбасу в 90-ті рр. XIX ст. відіграв іноземний капітал.

Факти також свідчать, що за національною ознакою серед гірничопромисловців Донецького Басейну протягом усього періоду, що досліджується, домінували росіяни. Разом з тим до видобутку вугілля в регіоні активно долучалися етнічні українці. При цьому більшість підприємців українського походження, які займалися бізнесом у гірничій галузі, за розмірами прибутків можна віднести до середньої (щорічний зиск від 2 до 10 тис. крб.) або дрібної (переважно селяни) буржуазії. Крім того, можна констатувати, що підприємницька культура та кращі підприємницькі традиції серед представників ділового світу Донецького басейну тоді ще перебували тільки на стадії свого формування.

REFERENCES

1. *Auehrbakh, A. A.* (1909). *Vospominaniya o nachale razvitiya kamennougol'noj promyshlennosti v Rossii* [Memories of the beginning of the development of the coal industry in Russia]. *Russkaya starina* (vols. 138, 140), 451–472; 546–562 (in Russian).
2. *Blackwell, W. L.* (1970). *The industrialization of Russia. An historical perspective*. N.Y., 198 p.
3. *Dovzhuk, I. V.* (2009). *Industrial'nyj Donbas v istorii rozvytku ekonomiky Naddniprians'koi Ukrainy (druha polovyna XIX – pochatok XX st.)* [Industrial Donbass in the history of economic development of Dnieper Ukraine (second half of the XIX – beginning of the XX century)]: monohr. Luhans'k: vyd-vo SNU im. V. Dalia, 364 p. (in Ukrainian).
4. *Ekaterinoslavskaya guberniya. Pamyatnaya knizhka i adres-kalendar' na 1900 god* [Ekaterinoslavskaya province. Commemorative book and address-calendar for 1900] (1899). Ekaterinoslav: Izd. Gub. statisticheskogo komiteta, issue. 1 (in Russian).
5. *Fenin, A. I.* (1938). *Vospominaniya inzhenera. K istorii obshhestvennogo i khozyajstvennogo razvitiya Rossii (1883–1906 g.g.)* [Memories of an Engineer. On the history of social and economic development of Russia (1883–1906)]. Praga: Tip. B. Bengis, 177 p. (in Russian).
6. *Fomin, P. I.* (1915; 1924). *Gornaya i gornozavodskaya promyshlennost' YUga Rossii* [Mining and mining industry in the South of Russia]. (Vol. 1–2). KHar'kov: Tip. B. Bengis, vol. 1, 487 p.; KHar'kov: «KHozyajstvo Donbassa», vol. 2, 204 p. (in Russian).
7. *Gershenkron, A.* (2015). *EHkonomicheskaya otstalost' v istoricheskoy perspektive* [Economic Backwardness in Historical Perspective]. (A.V. Belykh, Trans). Moskva: Izdatel'skij dom «Delo» RANKHiGS, 535 p. (in Russian).
8. *Islavin, V.* (1875). *Obzor kamennougol'noj i zhelezodelatel'noj promyshlennosti Donetskogo kryazha* [Overview of the coal and iron industry of the Donetsk Ridge]. *Gornyj zhurnal*, 1, 39–95 (in Russian).
9. *Kachalyan, A. S.* (2004). *Gornopromyshlenniki YUga Rossii (konets XIX – nachalo XX veka)* [Miners of the South of Russia (late XIX – early XX century)]. Rostov-na-Donu, 176 p. (in Russian).

10. *Krutikov, V. V.* (1992). Burzhuaizii Ukrainy ta ekonomichna polityka tsaryzmu v poreformenyj period [The bourgeoisie of Ukraine and the economic policy of tsarism in the post-reform period]. Dnipropetrovs'k: Vyd-vo DDU, 172 p. (in Ukrainian).
11. *Kushniruk, S. V.* (1989). Analiz ehkonomicheskogo polozheniya firm-kontragentov sindikata «Produgol'» [Analysis of the economic situation of the counterparty firms of the "Produgol" syndicate]. *Monopolisticheskij kapitalizm v Rossii: Monopoly capitalism in Russia*. Moskva, pp. 46–57 (in Russian).
12. *Lazans'ka, T. I.* (1999). Istoriia pidpriemnytstva v Ukraini (na materialakh torhovel'no-promyslovoi statystyky XIX st.) [History of entrepreneurship in Ukraine (on the materials of trade and industrial statistics of the XIX century)]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 282 p. (in Ukrainian).
13. *Mevius, A. F.* (1867). Budushhnost' gornozavodskogo promysla na yuge Rossii [The future of mining in southern Russia]. Sankt-Peterburg: tip. M. O. Vol'fa, 32 p. URL: <https://www.donmining.info/2016/10/mevius-buduschnost-gornozavodskogo-promyisla-na-yuge-rossii.html>
14. *Mevius, A. F.* (1880). Obzor postepennogo razvitiya gornogo promysla na yuge Rossii [Review of the gradual development of mining in the South of Russia]. *YUzhno-Russkij gornyj listok*, 1, 1–5 (in Russian).
15. *Obzor Ekaterinoslavskoj gubernii za 1889 god* [Overview of the Yekaterinoslav province for 1889] (1890). Ekaterinoslav: Tip. Gubernskogo pravleniya, (in Russian).
16. O sostoyanii zemskoj meditsiny po Bakhmutskomu uezdu s 1903–1908 god [On the state of the zemstvo medicine in the Bakhmut district from 1903–1908]. (1910). *Trudy X-go gubernskogo s'ezda zemskikh vrachej Ekaterinoslavskoj gubernii: Proceedings of the X-th provincial congress of zemstvo doctors and representatives of zemstvo institutions of the Yekaterinoslav province*. Ekaterinoslav, vol. 1 (in Russian).
17. *Pamyatnaya knizhka i adres-kalendar' Ekaterinoslavskoj gubernii za 1889 god* [Commemorative book and address-calendar of Yekaterinoslav province for 1889] (1889). Ekaterinoslav: Tip. Gubernskogo pravleniya, 600 p. (in Russian).
18. *Peeters, V.* (2010). Stal' u stepu [Steel in the steppe]. Kyiv (in Ukrainian).
19. *Ragozin, E. I.* (1895). ZHelezo i ugol' na yuge Rossii [Iron and coal in the south of Russia]. Sankt-Peterburg: Tip. I. Gol'dberga, 170 p. (in Russian).
20. *Riber, A.* (1982). Merchants and Entrepreneurs in Imperial Russia. Chapell Hill (N.C.), 496 p.
21. *Sbornik statisticheskikh svedenij po Ekaterinoslavskoj gubernii. Bakhmutskij uezd* [Collection of statistical information on the Yekaterinoslav province. Bakhmutsky district.] (1886). (vol.2). Ekaterinoslav: Tip. YA.M. CHaussskogo, 855 p. (in Russian).
22. *Sbornik statisticheskikh svedenij po Ekaterinoslavskoj gubernii. Slavyanoserbskij uezd* [Collection of statistical information on the Yekaterinoslav province. Slavoserbsky district] (1886). (vol.1). Ekaterinoslav, issue. 3 (in Russian).
23. *Trudy XXII s'ezda gornopromyshlennikov yuga Rossii* [Proceedings of the XXII Congress of Miners of the South of Russia] (1898). KHar'kov: Parovaya tip. i litografiya Zil'bergberga, Part. I (in Russian).
24. *Vsepoddanejsnij otchet Ekaterinoslavskogo gubernatora za 1898 god* [All-subject report of the Yekaterinoslav governor for 1898] (1899). Ekaterinoslav, 12 p. (in Russian).

Received 09.02.21

Accepted 05.03.2021